

Maart 2016

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

**Honderd jaar Dudok in Hilversum
Begrensd gebruik van begraafplaatsen
Pracht en praal in India**

GRAVEN OP INTERNET / CHAMBRE DOOD

Soms stuit je bij toeval op een bijzondere website. De site *chambre dood*, 'funeraire gastenkamer', is zo'n parel.

De initiatiefnemers, Alex en Katelijne, hoorden dat op de Stedelijke (Centrale) Begraafplaats - in de volksmond vaak Brugs Kerkhof genoemd - in Assebroek in de stad Brugge, een bestaand graf kan worden overgenomen, wanneer de grafconcessie definitief is verstreken. Deels uit nieuwsgierigheid, deels voor de grap, trokken zij op onderzoek uit om een oude zerk te ontdekken die hen aansprak voor eigen gebruik.

Zij kozen voor het graf van de familie Devaux-Chantrell, een weinig imposant graf dat er ver-

waarloosd bij lag. De grafkelder bleek te groot voor hun tweeën. 'Dan maken wij er een funeraire gastenkamer van', vonden zij. Het fenomeen 'chambre d'hotes' (spreek uit als chambre dood) was geboren.

Op de fraai vormgegeven en uitstekend gedocumenteerde website lees je het verhaal van de ontdekking van het graf tot de opening van de kelder, die ruimte biedt aan 27 urnen. Je leest over de familie Devaux-Chantrell, de grafkelder, de kerkhofkwesitie - België kende in de negentiende eeuw een strijd tussen katholieken en liberalen over het beheer van kerkhoven - en het verloop van het project. Met prachtige foto's, originele documenten, citaten en interviews.

Wie het kerkhof met een gids wil bezoeken kan een wandeling boeken via S-wan, een vereniging voor speciale wandelingen. Ook op de site van onze Vlaamse zusterorganisatie Grafzerkje is onder het trefwoord Brugge informatie over de Centrale Begraafplaats Assebroek te vinden.

Bartho Hendriksen

LINKS

chambredood.be
s-wan.be/nl/memento-mori.html
monumentenwacht.be
grafzerkje.be

FUBERAIRE VARIA / DE EERSTE GOUDEN TEREBINTH

De Gouden Terebinth is de nationale, tweejaarlijkse prijs die door Vereniging De Terebinth wordt uitgereikt aan instanties of personen die zich uitzonderlijk hebben ingezet voor het behoud van onze funeraire cultuur. Op zaterdag 16 januari werd deze tijdens de nieuwjaarsreceptie voor het eerst overhandigd.

De drie genomineerden waren de Stichting tot Instandhouding van Historische Begraafplaatsen in Tiel en omstreken, de gemeente Aalten en de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Na een uitgebreide presentatie door de drie genomineerden besloot de jury de prijs toe te kennen aan de Stichting Oude Groninger Kerken.

Volgens het juryrapport heeft deze organisatie zich bijzonder ingezet voor het behoud van ons funerair erfgoed. De prijs bestaat uit een wisseltrofee, een oorkonde en een bedrag van duizend euro, te besteden aan een funerair doel. Lees meer over de Gouden Terebinth op pagina 19, 20 en 21.

Bartho Hendriksen, voorzitter van De Terebinth, overhandigt een cheque aan Jur Bekooij, bouwkundige van de Stichting Oude Groninger Kerken. Foto Bert Pierik

Inhoud

De funeraire cultuur vraagt telkens opnieuw om aandacht. Dit geldt ook voor ons tijdschrift. Twee jaar geleden gingen wij over op kleur. Nu is de tijd gekomen om standaard met 24 bladzijden uit te komen. Zo krijgen thema's meer ruimte en is er plaats voor langere artikelen. Mede dankzij een vernieuwde bladspiegel ontworpen door Guys en Godoy in Amsterdam, krijgen foto's nu meer aandacht. Wij hebben gekozen voor minder maar grotere afbeeldingen. Zo krijgt Terebinth de uitstraling van een magazine.

Inhoudelijk nemen we afscheid van de rubriek symboliek. Daarvoor in de plaats komen twee series verhalen. De eerste, 'Funeraire cultuur in het buitenland,' opent met een bijdrage over India. Aangezien De Terebinth in 2016 dertig jaar bestaat, laten wij in een rubriek 'Pioniers' mensen aan het woord over de funeraire cultuur ten tijde van de oprichting, de veranderingen die zij meemaakten en hun visie op de toekomst. Frans Renssen, medeoprichter van De Terebinth en erelid, opent de rij.

Vorig jaar was het honderd jaar geleden dat architect Willem Dudok directeur Publieke Werken werd in Hilversum. Dit werd uitgebreid herdacht, maar de twee begraafplaatsen die hij ontwierp, kregen niet of nauwelijks aandacht. Daarom in dit nummer een artikel over zijn ontwerpen en een fotoreportage. En uiteraard een verslag van de uitreiking van de Gouden Terebinth. Veel lees- en kijkplezier toegewenst. Uw reacties op het vernieuwde tijdschrift zijn van harte welkom.

En verder

- 2 Graven op internet en Funeraire varia
- 3 Mens en plek: Anja Krabben
- 4 Honderd jaar Dudok in Hilversum
- 6 Begrensd gebruik van begraafplaatsen
- 9 Groen: Monumentale bomen
- 10 Boeken- mediabrubriek

De uitreiking van de Gouden Terebinth op 16 januari in Utrecht. Foto Bert Pierik

- 12 Fotoreportage
- 14 Pracht en praal in India
- 16 Katholiek funerair erfgoed in Brabant
- 18 Pioniers: Frans Renssen
- 19 Verenigingsnieuws: de Gouden Terebinth
- 22 Aalten koestert funerair erfgoed
- 24 Uit het veld: Nicolien van Vroonhoven

MENS & PLEK / ANJA KRABBen, HOOFDREDACTEUR DE BEGRAAFPLAATS EN THEMATIJDSCRIFT

Anja's plek vind je tussen de regels van al haar publicaties over de dood, het tijdelijke en alles wat daarmee samenhangt. In de jaren negentig van de vorige eeuw, de tijd van de opkomende uitvaartvernieuwers, bracht zij het kwartaalblad *Doodgewoon* uit. Het was / is tot nu toe het enige tijdschrift waarin, met medewerking van diverse auteurs, de dood vanuit kunst- en cultuurhistorisch, filosofisch, literair en journalistiek perspectief werd beschreven. Na de laatste uitgekomen papieren versie is er, wonderlijk genoeg, géén waardige opvolger uitgebracht over dit veelzijdige en boeiende onderwerp.

Al jaren is Anja hoofdredacteur van het vakblad *De Begraafplaats* van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. Het blad draagt in belangrijke mate bij aan de professionalisering van begraafplaats medewerkers. Gelukkig is er in het blad regelmatig aandacht voor funerair

erfgoed. Anja was uitgenodigd voor het Terebinth symposium 'Toekomst voor het funerair verleden' op de RK begraafplaats Buitenveldert. Haar vader ligt hier begraven en zij beheert zijn graf. Wellicht ooit ook haar laatste bestemming, maar eigenlijk zou ze het liefst worden begraven op het Italiaanse Cimitero Staglieno in Genua. Als kunsthistoricus is zij afgestudeerd op het onderwerp 'Negentiende-eeuwse grafkitsch in Genua'. Cimitero Staglieno is beroemd om zijn uitbundig, kitscherig beeldhouwveredriert op praalgraven. Ook het veel bescheidener Nederlandse funerair erfgoed draagt zij een warm hart toe. Voor De Terebinth ziet zij voor de toekomst nog een belangrijke taak liggen voor het behoud hiervan. Meer informatie over werk van Anja: www.anjakrabben.nl

Bert Pierik

Anja Krabben bij de Verrijzenis op Buitenveldert.

Honderd jaar Dudok in Hilversum

Twée ‘vergeten’ begraafplaatsen

Noorderbegraafplaats. Foto Bert Pierik

Ruim honderd jaar geleden begon Willem Marinus Dudok (1884-1974) als directeur Publieke Werken in Hilversum. Hij liet een indrukwekkend oeuvre na: zeventien scholen, enkele woonwijken volgens het tuindorp-principe en het prachtige raadhuis. Daarnaast ontwierp hij in Hilversum twee begraafplaatsen: de Noorderbegraafplaats en Zuiderhof. Tot 1 juli 2016 heeft het Dudok Architectuur Centrum (DAC) daarom in het raadhuis een tentoonstelling over zijn werk georganiseerd.

Ook de website www.dudok100jaar.nl biedt informatie over de architect en activiteiten als rondleidingen, fiets- en wandelroutes. Voor de begraafplaatsen in Hilversum en het feit dat Dudok hier begraven ligt, is echter weinig aandacht. Ook de Hilversumse Historische Kring Albertus Perk, die regelmatig excursies naar beide begraafplaatsen organiseert, laat het in dit Dudokjaar afweten. Dat is jammer, want zeker de gebouwen op deze dodenakkers zijn een bezoek meer dan waard.

Het rijksmonumentale raadhuis en de gebouwen op de twee begraafplaatsen doen denken aan architect Berlage, met name aan diens Gemeentemuseum in Den Haag. Dit museum en het raadhuis dateren uit dezelfde tijd: de jaren dertig van de vorige eeuw. Niet alleen lijken de gebouwen qua ontwerp op elkaar (kubistische vormen, gele baksteen, grachten), zij zijn ook voorbeelden van een *Gesamtkunstwerk*. Voor het raadhuis werkte Dudok samen met Willem Gispen, die onder meer meubilair en lampen maakte. Berlage introduceerde Dudok in de jaren twintig bij de Vereniging voor Facultatieve Lijkverbranding om in Westerveld in Driehuis het tweede columbarium te bouwen.

Panorama

De twee Hilversumse begraafplaatsen vormen elk een geheel waarbij de gebouwen niet los te zien zijn van het begraafpark in zijn totaliteit. Ook hier ontwierp Dudok het interieur: van de lampen tot de brede voegen tussen de tegels van de toiletten. De aula van de Noorderbegraafplaats is niet zichtbaar vanaf de weg, maar grote raampartijen bieden juist uitzicht op het groen. Vanuit de aula op Zuiderhof kijk je op een brede groene middenas uit, zonder grafmonumenten. Die zijn aan weerszijden te vinden, buiten het zicht.

De gebouwen van Dudok en hun inrichting kenmerken zich door soberheid en functionaliteit. Een schilderij zal er niet aan de muur hangen, een bloemstuk detoneert eigenlijk. Toch stralen zij door de vormen, kleuren en het materiaalgebruik (marmer, diverse soorten hout, staal) een indrukwekkende grandeur uit.

Dudok was een perfectionist en een workaholic. Aan alles heeft hij gedacht: de indirecte verlichting, het zitcomfort (stoelzittingen van paardenhaar in het raadhuis), de akoestiek en het effect van helder water in de vijver van blauwe steentjes in de binnentuin op de kantoorruimten in het raadhuis

De Noorder

De gele aula en bijbehorende gebouwen op de Noorderbegraafplaats (1929, rijksmonument) tekenen fraai af tegen de felblauwe hemel. Voor deze begraafplaats maakte Dudok het hele ontwerp en dat is terug te zien in de rechte lijnen en de 'kamers' van haagbeuken, die hij van de grafvelden maakte. Alles oogt strak en sober. Veel grafvelden maken een lege indruk, er is nog ruimte: kennelijk is er flink geruimd. Bankjes zijn er weinig en die er zijn, ogen niet erg uitnodigend. Een klein granieten bordje wijst naar het midden van de begraafplaats waar Dudok en zijn vrouw begraven liggen.

De symmetrische, rechthoekige dodenakker is het tegenovergestelde van de Engelse landschapsstijl van architecten uit de periode daarvoor, zoals bijvoorbeeld de Zochefamilie. Misschien ook niet zo vreemd als je bedenkt dat Dudok niet als architect is opgeleid, maar de Koninklijke Militaire Academie in Breda bezocht. Als jonge kapitein hield hij zich bezig met fortbouw.

De Zuider

Begraafplaats Zuiderhof, een gemeentelijk monument, dateert uit een veel latere periode, rond 1960. Het park grenst prachtig aan de heide, waar veel inwoners hun hond uitlaten en wandelen. Hier valt meteen het grote lege plein op met aan drie zijden open galerijen met pilaren, een vorm die je vaak bij Dudok ziet. Het geheel doet denken aan een zwembad (met kleedhokjes). Tijdens de restauratie in 1995-1997 zijn in de wanden van de galerij doorgangen gemaakt. Zo kun je rechtstreeks vanaf het voorplein de begraafplaats oplopen. In een hoek is een vijver met een bordje dat waarschuwt om er geen spullen in te gooien, laat staan je hond erin te laten spartelen. Op deze winterse dag is de vijver leeg en spuit er geen fontein. Medewerker Ron Kuiper komt uit de werkplaats en vraagt of hij de aula even zal laten zien. Natuurlijk! Binnen haalt hij de zonwering weg en dan openbaart zich de ruimte in volle glorie. Bezoekers van een uitvaart kijken langs de opgebaarde kist naar een groene zichttas, omzoomd met bomen. Daar zal de overledene heen gaan. Of, zoals in de folder staat: 'Aan beide zijden van de as liggen de grafvelden, geaccentueerd door treurberken en omsloten door heesters en bomen, zodat men vanaf de as niet wordt overweldigd door graven en grafstenen.'

Urnenpaviljoen

Aan de zijkant van de aula ligt een urnentuin, met moerbeibomen tussen duizenden lavendelstruiken en omringd door beukenhagen. Hier zijn ook kindergraven. Aangrenzend ligt een urnen- en een verstrooibos. De urnenpaviljoens zijn ook door Dudok ontworpen en maken door de afdakjes en ranke witte pilaren een elegante indruk. Het is er prettig toeven. Beide begraafplaatsen zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw gerestaureerd. Op de Noorderbegraafplaats (9 hectare) zijn de oorspronkelijke indeling en de flora hersteld. Eind 2015 is een verbouwing van Zuiderhof van start gegaan om - eindelijk - ruimte te maken voor een crematorium. Het gebied rond het voorplein wordt door Bierman Henket Architecten opnieuw

Begraafplaats Zuiderhof. Foto Liesbeth Vermeulen

ingericht. Een bijgebouw wordt veranderd in een kantoor en een ruimte voor as-uitgifte, in de (huidige) werkplaats komt het crematorium. De voormalige dienstwoning, die er nu verwaarloosd bijstaat, wordt getransformeerd tot een condoleance- en koffieruimte. Tussen beide gebouwen komt een verstilte tuin te liggen, met uitzicht op het naastgelegen natuurgebied. De nieuwe functies maken verschillende ceremonies van afscheid en rouwverwerking mogelijk. Met routes en zichtlijnen wordt de oorspronkelijke kwaliteit van het plan van Dudok versterkt, aldus de architecten. Als alles meezit is de verbouwing eind dit jaar klaar. Het lijkt erop dat de komst van het crematorium een noodzakelijke vernieuwing en verbetering van Zuiderhof betekent, het gebied zal verlevendigen en meer aansluiten op de omgeving.

Liesbeth Vermeulen

Praktische informatie

Noorderbegraafplaats

Laan 1940-1945 2 - 1222 NL Hilversum

Zuiderhof

Kolhornseweg 13 - 1213 RS Hilversum

Historische Kring Albertus Perk

albertusperk.nl

Dudok Architectuur Centrum

in de kelder van het raadhuis - Dudokpark 1, prijs € 2,00
open do/t/m zo 11- 16 uur, rondleiding om 13:30 uur (€ 9,00)
www.dudok100jaar.nl

Begrensd gebruik van begraafplaatsen

Vorig jaar ontstond er in Alkmaar rumoer toen op de gemeentelijke begraafplaats een dansvoorstelling was gepland. De dood van de broer van een choreografe vormde de inspiratiebron voor dit bewegingstheater over verlies en rouw. Boze nabestaanden wilden de rust op hun begraafplaats echter niet verstoord zien door een dansuitvoering die, naar zij dachten, op de graven zou worden uitgevoerd. Zij bedreigden personeel van de begraafplaats en op internet logen de reacties er niet om. De voorstelling werd afgelast.

Rust en rumoer zijn op begraafplaatsen elkaars tegenpolen. Een begraafplaats is vooral een rustplaats. Hier is de rust van de doden gegarandeerd en kunnen nabestaanden ongestoord de overledene bij het graf gedenken. Is er sprake van andere activiteiten in deze publieke ruimte, dan voelen nabestaanden dit als een inbreuk op de private sfeer.

Maar begraafplaatsen werden en worden ook gebruikt voor andersoortige activiteiten. Wat zijn hiertegen de bezwaren? Zullen en kunnen begraafplaatsen in de toekomst vaker worden gebruikt voor evenementen?

Sacraal of profaan

Voor het illustreren van een boekje over de funeraire cultuur in Arnhem bezocht ik in 2002 met mederedacteur Bert Pierik de joodse begraafplaats aan de Waterbergseweg. Het was geen sabbat en we hadden een hoofddekseel op. Toch kwam de beheerder vragen wat we hier deden. Nadat we het doel van ons bezoek hadden uitgelegd, konden we verder gaan met fotograferen. Dit voorval laat het spanningsveld zien tussen de begraafplaats in bredere en in engere zin. Voor joden is de begraafplaats sacrale grond: hier rusten de doden. Bezoekers die hier geen graf

hebben, zijn eigenlijk niet welkom. Een voorbeeld van een profane kijk op begraafplaatsen is te vinden op Fort Vijfhuizen, een onderdeel van de Stelling van Amsterdam. Er is daar nooit gevochten. Omdat de dood hier kon ontsnappen, heeft Hans van Houwelingen op het nu als kunstfort in gebruik zijnde object in 2009 een pad aangelegd van grafzerken. De stenen zijn met toestemming van de eigenaren leesbaar neergelegd. Deze kunstuiting geeft het probleem rond begraafplaatsen in een notendop weer: ooit bestonden de vloeren van kerken uit zerken en daar liep je op.

Publieke ruimte

Joden en ook moslims kennen een strikte scheiding tussen bidden en begraven. Synagogen en moskeeën zijn nooit begraafplaatsen geweest. Dat ligt anders voor kerken. In de eerste eeuwen na Christus begroeven gelovigen hun martelaren buiten de stad. Na het einde van de vervolgingen werden dit cultusplaatsen. Eerst was er dus een grafplek, daarna kreeg deze ook de functie van gebedsplaats. Toen het Romeinse rijk uiteen viel, brachten gelovigen de overblijfselen van heiligen naar kerken in de stad. De doden begroef men op de kerkhoven. Na lang aandringen

Herdenkingsconcert op de begraafplaats Kranenburg in Zwolle, 2013. Foto Bert Pierik

stond de kerkleiding het begraven in kerken toe. Sindsdien was het godshuis ook een begraafplaats waar op de graven werd gelopen. Daarnaast eigenden stads- en dorpsbewoners zich kerk en hof toe voor profane activiteiten als vergaderen, rechtspreken, asiel zoeken, het weiden van vee, markt houden, spelen en toiletteren. Naarmate de katholieke kerk de sacrale ruimte in ere wilde herstellen en het gezag van de overheid groeide, kwamen er aparte plekken voor deze functies. Nadat de calvinisten de kerken tijdens de Hervorming in gebruik hadden genomen, bleven de godshuizen en kerkhoven diverse functies vervullen. Ommuurde kerkhoven werden gebruikt voor legerbivakken en de kerken die openbare gebouwen waren geworden, gaven onderdak aan - opnieuw - vergaderingen en aan praalgraven.

Gedenkpark

De negentiende-eeuwse buitenbegraafplaatsen maakten een einde aan de gewoonte om over de graven te lopen. De gegoeden bleven hun graven met gedenktekens markeren. Aangezien zerken die op aarde rusten, snel barsten, kregen staande gedenktekens en ijzeren hekken de voorkeur. Deze grafmarkeringen maakten het onmogelijk om over de graven te lopen. Ook de padenstructuur bevorderde het wandelen langs de graven. De landschapelijke inrichting had als gevolg dat het wandelen ook op stadsbegraafplaatsen bleef bestaan. Zelfs op de geometrisch ingerichte Noorder- en Zuiderbegraafplaats buiten Groningen ontstond funerair toerisme. Tussen 1832 en 1838 verschenen er diverse gidsjes met informatie over belangrijke mannen die hier lagen begraven. In 1890 benadrukte tuinarchitect Leonard Springer het belang van de parkachtige inrichting door op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam een arboretum te situeren. De bomsorten kregen een officiële status toen in 2007 Stichting Arboretum De Nieuwe Ooster werd opgericht. Op de bomen staat de naam vermeld en er zijn wandelroutes uitgezet.

Kijken

Tegenwoordig ontvangen beheerders wandelaars met open armen. Veel zichzelf respecterende begraafplaatsen hebben een theehuis waar nabestaanden en wandelaars welkom zijn. Wat kan nabestaanden aan wandelaars storen? Gaat het om een excursie, dan moet dit van tevoren met de beheerder worden overlegd. Hij kan nabestaanden hierover tijdig informeren.

Het maken van foto's, zeker voor publicaties, ligt gevoeliger. Namen op recente gedenktekens mogen niet leesbaar in beeld komen. Ook het filmen op begraafplaatsen is controversieel. Het gaat dan niet om films als *Forever van Heddy Honigmann*, die de funeraire cultuur op *Père Lachaise* vastlegde. Het betreft scènes van een begrafenis voor een speelfilm of televisieserie, waarvoor beheerders bovendien locatiegeld kunnen vragen. Deze activiteiten verstoren volgens nabestaanden de rust.

Pad van grafzerken op het Fort bij Vijfhuizen. Foto Liesbeth Vermeulen

Het gevoeligst is waarschijnlijk het inrichten van een expositie op een begraafplaats. Modeltuinen die nabestaanden voorlichten over de diverse gedenktekens, leveren geen bezwaar op. Maar in 1991 zette de vooruitstrevende dominee H.A. Abma in het kader van de tentoonstelling 'Aanraken geboden' voor blinden en slechtzienden op het kerkhof van Kortenhoef een beeld tussen de graven. Boze inwoners haalden het beeld 's nachts weg en plaatsten het voor het gemeentehuis.

Luisteren

Begraafplaatsen afficheren zich tegenwoordig ook als stiltegebied. Tijdens druk bezochte excursies van de IVN kunnen deelnemers luisteren naar vogels. Deze natuurliefhebbers roepen bij nabestaanden weinig weerstand op. Het organiseren van concerten ligt gevoeliger. Het inmiddels ter ziele gegane Concerto in Memoriam op een grasveld bij crematorium Westerveld trok jaarlijks duizenden nabestaanden en andere belangstellenden. Maar een concert bij de vijver van de gemeentelijke begraafplaats Kranenburg in Zwolle in 1998 ontlokte politiek protest. Bij het zevenhonderdvijftig jarig bestaan van de particuliere begraafplaats Oud Eik en Duinen in 1997 werd op een leeg veld klassieke muziek uitgevoerd. Later hadden concerten hier plaats in de aula.

Bewegen

Meer dan kijken en luisteren ligt bewegen in de vorm van theater en dans op begraafplaatsen gevoelig, zelfs als deze voorstellingen dood en rouw als onderwerp hebben en niet op, maar tussen de graven plaats vinden. Alleen op de gesloten begraafplaatsen in IJzendijke en Leiden hadden probleemloos voorstellingen plaats. Ook in aula's van cre-

Kinderhof op begraafplaats Rusthof in Amersfoort. Foto Bert Pierik

matoria zijn vaak uitvoeringen. Maar een theatervoorstelling op de Nieuwe Noorderbegraafplaats in Amsterdam werd in 2007 na protesten afgebroken. Hetzelfde gebeurde in 2012 op de gemeentelijke begraafplaats Crooswijk in Rotterdam. Na de rel in Alkmaar werd in Den Bosch de ook daar geplande dansvoorstelling afgelast. Waarom liggen dans en theater op begraafplaatsen zo gevoelig? Prikkel het lichaam de zinnen, terwijl oog en oor de geest en het gevoel voeden? Is het lichaam als kunstvorm te aards? Wellicht is het contrast tussen leven en dood, zoals ooit verbeeld in de dodendans en nu door dansen op begraafplaatsen, te groot. Toch zijn theatrale ceremonies niet ongewoon. Op katholieke begraafplaatsen hebben priesters eeuwenlang gekleed in paarse of zwarte gewaden en begeleid door misdienaars overledenen met wijwater besprenkeld en bewierookt. Sinds de Hervorming en recent de ontkerkelijkking zijn deze rituelen vrijwel verdwenen.

Eigentijdse toe-eigening

In 1977 stelde Ruurd van Bruggen voor om van de Utrechtse begraafplaatsen weer wandelparken te maken. Decennialang had er rond dood en rustplaats een taboe bestaan. Begraafplaatsen moesten weer deel gaan uitmaken van de samenleving. Deze roep om multifunctionele gedenkparken is veelzeggend. Dit geldt ook voor de boodschapper. Nu geestelijken niet meer voorgaan in rituelen en mondige burgers kiezen voor een persoonlijke uitvaart, nemen beheerders het voortouw. Gaat het om het kiezen van een plek voor manifestaties, dan biedt het Franse decreet van 1804 een oplossing. Om godsdienstige conflicten te voorkomen, gaf de overheid elk kerkgenootschap desgevraagd een afgescheiden deel op de burgerlijke

begraafplaats. Dit principe is recent toegepast bij het controversiële spelen op begraafplaatsen. Toen begraafplaats Rusthof van Amersfoort een kinderhof aanlegde, kwam daar een speeltuintje. Terwijl ouders het graf van een gestorven kind bezoeken, kunnen meegekomen broertjes en zusjes snel overgaan tot de orde van de dag: spelen. Een voorbeeld voor culturele manifestaties is ook het plaatsen van gedenktekens. Tegenwoordig luidt het motto: 'alles kan, maar niet overal'. Het vaststellen van het tijdstip is eveneens van belang. Vader- en Moederdag, de Week van de Begraafplaats, Open Monumentendag en Kerstmis zijn geëigende momenten voor gepaste manifestaties. Hetzelfde geldt voor de recente modernisering van Allerzielen.

Culturele manifestaties op begraafplaatsen zijn dus mogelijk. De hamvraag is: wat is waar en wanneer gepast? We leven in een tijd van verandering. Traditionele godsdienstige rituelen voldoen niet meer. Toch is er behoefte aan en belangstelling voor gemeenschappelijke rituelen op begraafplaatsen die betekenis geven aan het levens-einde. Een begraafplaats is meer dan de som der graven. Daarom zullen beheerders in samenspraak met nabestaanden, omwonenden en andere belangstellenden en geholpen door kunstenaars en ritueelbegeleiders zich op een specifiek tijdstip en een speciale plek ideeën en vormen toe-eigenen. Het zal hierbij waarschijnlijk vaker dan vroeger gaan om aardse manifestaties. In deze overgangstijd worden grenzen afgetast en soms overschreden. Dat geeft soms rumoer. Uiteindelijk zullen nieuwe tradities worden uitgevonden. Ook dan is er sprake van begrensd gebruik van begraafplaatsen.

Wim Cappers

GROEN / MONUMENTALE BOMEN

Nederland is een deltagebied. Door de hoge grondwaterstanden, de kleigrond en de zee-wind groeien in het westen vooral snelgroeïende soorten die niet oud worden (populier, wilg, els...). Monumentale bomen zijn vooral in Oost-Nederland te vinden. Echter de begraafplaatsen in het westen zijn grotendeels opgehoogd en bieden zo vanaf circa 1829 een interessante groeiplaats voor bomen. Veel grote steden (Haarlem, Rotterdam, Alkmaar, Amsterdam, etc.) legden in die perioden park-begraafplaatsen aan met een grote variëteit aan bomen, die inmiddels tot monumentale exemplaren zijn uitgegroeid.

Juist op onze begraafplaatsen vinden we monumentale bomen. Hier hebben zij rust om tot volle wasdom te groeien. Mits zij natuurlijk ooit op onze begraafplaatsen zijn geplant. Bij het verbod op het begraven in en rond de kerken in de negentiende eeuw, moesten er begraafplaatsen buiten de kom worden aangelegd. Veel gemeentebesturen zaten met de handen in de haar, want hoe richt je zo'n begraafplaats in. Vandaar dat er prijsvragen werden uitgeschreven, waar beroemde tuinarchitecten als Zocher en Springer op inschreven.

VETERANEN VAN VOOR 1829

Vader en zoon Zocher werkten in de romantische landschapsstijl. Hierin spelen bomen een belangrijke rol. De begraafplaatsen werden als park ontworpen, vaak zelfs met een nadrukkelijke wandelfunctie. In Zutphen namen zij de begraafplaats op in een wandelroute over de oude stadswallen, die ook tot een park werden omgevormd. Begraafplaats Soestbergen in Utrecht kreeg zo'n toeloop van zondagse flaneerders, dat men besloot een opzichter aan te stellen en entree te heffen.

Er werden treurbomen gekweekt om de zo gewenste romantische melancholische sfeer te treffen. Omgekeerd waren er 'folies' in de vorm van 'nep-grafmonumenten' om op landgoederen te plaatsen om een melancholische stemming op te wekken, naast de kluizenaarshut en duiventil. Regelmatig werden oude buitenplaatsen aangekocht en ingericht als begraafplaats. Aanwezige bomen werden zo mogelijk ingepast in het ontwerp en zijn nog de veteranen van voor 1829!

NATUURBEGRAAFPLAATSEN: EEN NIEUW FENOMEEN?

Architecten gebruikten de bomen als structuurversterkende accenten - denk aan lanen -

Monumentale rode beuk van voor 1832 op Crooswijk in Rotterdam.

bijvoorbeeld bijzondere bomen bij graven of als solitair. Op begraafplaats Crooswijk in Rotterdam - een voormalige buitenplaats - staan bij de praalgraven van de Rotterdamse reders treurbouken, een boom die is voorbehouden aan de elite en die we vaak aantreffen bij landhuizen van notabelen. Een rode beuk was daarvan 'de exclusiefste soort'. Veel grafvelden met eerste klas graven werden dan ook voorzien van een rode beuk, om de pijn van het begraven buiten de kerk en de stad voor de *upper class* enigszins te verzachten. De begraafplaatsen van bijvoorbeeld Leonard Springer, naast tuinarchitect ook dendroloog, zijn een verzameling van

interessante bomen en struiken, die nu - zo'n honderd jaar later - belangrijke bouwstenen zijn van de stads-oasen die veel begraafplaatsen vormen.

Het markeren van een graf met een boom is eeuwenoud. De mogelijkheid die natuur-begraafplaatsen hiertoe bieden is dan ook geen uitvaartvernieuwing, maar gaat terug naar de bron. De dood in dienst van nieuw leven.

Ada Wille, landschaps- en begrafenisarchitectuur

Praktische informatie op bomenstichting.nl en op monumentalebomen.nl.

BOEKEN- EN MEDIARUBRIEK

IT SEL HEVE

Met deze nu gevleugelde woorden kondigde Jan Siphema in 1985 aan dat het weer gaat gebeuren: een Elfstedentocht. Deze uitspraak zou ook kunnen verwijzen naar de dood waarmee iedereen ooit te maken krijgt. Over grafcultuur in Friesland schreven Peter en Klaske Karstkarel een kloek boek. De titel, *Dag, mijn lieve moeder*, verwijst naar de tekst op een zerk die het echtpaar eens tegenkwam. Deze funeraire sensatie was aanleiding om de Friese grafcultuur in kaart te brengen. Het uitvoerig geïllustreerde boek telt 32 hoofdstukken met thema's als sarcofagen, begraafplaatsen en uiteraard ijsongelukken. De publicatie besluit met een lijst funeraire begrippen, een literatuurlijst en een plaatsnamenregister.

Het boek geeft veel kunsthistorische informatie, een terrein waarop Peter Karstkarel goed thuis is. Zo is het interessant te lezen dat Friese steenhouwers al renaissance zerken van grote kwaliteit hieuwen, voordat deze kunststroming elders in dit gewest was doorgedrongen.

Met liefde en enthousiasme vertellen de Karstkarels fraaie verhalen. Bijzonder is het wedervaren van Folkert Kuipers die in Amerika fortune maakte en na zijn overlijden in 1904 als Frank Cooper in een prachtig mausoleum te Akkrum werd bijgezet.

Het boek telt vele foto's. Ontroerend mooi is het bronzen beeld dat Herma Bovenkerk

maakte voor haar in 1995 overleden dochter Debora. De spiegelgraven voor drie kinderen Epema die rond 1900 overleden, tonen de personalia in het Nederlands en drie gedichtjes in het Fries. De auteurs telden 630 grafgedichten, waarvan 58 in het Fries.

Helaas zijn veel foto's in klein formaat afgedrukt. Dat geldt ook voor overzichtsfoto's en voor foto's van bijvoorbeeld een engel in Oud Beets, die als de mooiste van Friesland wordt gekenschetst. Waarom zijn ze niet groot afgedrukt? Het boek had sowieso aan waarde gewonnen als er minder maar grotere foto's waren geplaatst. Wanneer het vierkante boek een rechthoekig formaat had gekregen, waren foto's bovendien beter tot hun recht gekomen.

Ook inhoudelijk slaan de auteurs de plank soms mis. Zo is hun informatie over de wetgeving en schijndoden- en lijkenhuizen

niet correct. Hun negatieve commentaar op de aanwezigheid van praalgraven voor 'vechtersbazen' in kerken laat zien dat zij onbekend zijn met het gegeven dat overheden zo hun helden eerden.

De vraag rijst voor wie het boek is geschreven. Je kunt de dikke pil moeilijk als gids meenemen. De leesbare tekst is door de talloze opsommingen ook geen leesboek. Zo hebben de auteurs de verleiding niet weerstaan om bij de hondenbegrafplaats in Oranjewoud de namen en sterfdata van alle dertien hondjes te vermelden. Een toegankelijk naslagwerk is het boek evenmin. Een personen- en een trefwoordenregister hadden het boek beter ontsloten. Het lijkt er op dat de auteurs onvoldoende keuzes hebben gemaakt. Daardoor heeft het encyclopedisch aandoende werk een hybride karakter.

Het staat echter buiten kijf dat de auteurs monnikenwerk hebben verricht. Veel Friezen zullen dit monumentale boek in huis willen hebben. En terecht. Ook voor liefhebbers van funeraire cultuur is dit boek een *must*. Het nodigt vooral uit om naar de Friese grafcultuur te komen kijken.

Wim Cappers

P. Karstkarel en K. Karstkarel, *Dag, mijn lieve moeder. Grafcultuur in Friesland* (S.I.: Friese Pers Boekery, 2015, ISBN 978 90 330 0047 8, 667 blz., € 39,95).

TOT LEVEN GEWEKT

In het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover is op dit moment de tentoonstelling 'Post Mortem' te zien. Bezoekers kunnen hier 185 doodsportretten uit de verzameling van Paul Frecker bekijken. Bij deze expositie verscheen een kleine, geïllustreerde catalogus.

Via drie opstellen en evenzeveel columns krijgt de bezoeker een goed beeld van de post mortem fotografie sinds 1839. Een literatuurlijst geeft de geïnteresseerde lezer handvaten om zich verder in dit onderwerp te verdiepen.

Museumdirecteur Guus Sluiter geeft een kort en bondig overzicht van de funeraire en technische kanten van de post mortem fotografie. Het Südfriedhof in München had er zelfs een speciale fotostudio voor in-

gericht. Tentoonstellingsmaakster Annelies Sinke verwoordt de serene stilte die negen-

tiende-eeuwse doodsportretten verbeelden. Beeldend kunstenaar en onderzoekster Golie Talaie laat zien hoe het doodsportret zich verhoudt tot de publieke ruimte en de private sfeer. Hans Aarsman, bekend van zijn indringende beschrijvingen van foto's in *de Volkskrant*, verhaalt wat hij ziet op foto's van doodsportretten waarop kinderen zijn te zien.

De bijbehorende catalogus wekt de betekenis van post mortem fotografie op indringende wijze tot leven.

Wim Cappers

G. Sluiter (ed.), *Post Mortem. Foto's vol liefde en verdriet. 2 november 2015 t/m 10 april 2016* (Amsterdam: Museum Tot Zover, 2015, 16 blz., € 2,50 in museumwinkel).

MEDIATIPS

Tot en met 10 april: tentoonstelling 'Post Mortem' in het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover in Amsterdam. Er is inmiddels een catalogus verschenen. Zie hierover de bespreking. Zie voor meer informatie: www.totzover.nl

Anne Lucchiaro, Bryannah als engeltje, post-mortemfoto, 2008 (Amsterdam, Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover). Meer over Post Mortem fotografie: *Over 25 jaar jaar*, jubileumboek De Terebinth, 2011, pagina 41-44.

Foto's gemaakt van overledenen roepen al ruim anderhalve eeuw afgrijzen en ontroering op. 'Post Mortem – foto's vol liefde en verdriet' bevat 185 historische post-mortemfoto's uit de grootste Europese collectie met dit onderwerp, die van de Britse verzamelaar Paul Frecker. 'Post Mortem' toont ook moderne post-mortemfoto's.

16 april: algemene vergadering van Vereniging De Terebinth in de aula van begraafplaats Orthen in Den Bosch. Zie voor meer informatie het meegeestuurde bestuursnieuws en www.terebinth.nl

28 mei-5 juni: Week van de Begraafplaats. Zie voor meer informatie: www.weekvandebegraafplaats.nl/

28-30 september: Uitvaart Vakbeurs in de Evenementenhal in Gorinchem. Zie voor meer informatie: www.vtu-online.nl/

LEDENAANBOD

Het onlangs verschenen *Dag, mijn lieve moeder. Grafcultuur in Friesland* van P. en K. Karstkarel nodigt iedereen uit om naar de Friese grafcultuur te gaan kijken. Geen kerkhof of begraafplaats is overgeslagen, zodat de keuze waar de reis heen zal gaan niet gemakkelijk is. Voor liefhebbers van funeraire cultuur is dit boek een absolute *must*. Er zijn maar weinig provincies die op zo'n standaardwerk over hun funeraire erfgoed kunnen bogen. De afzonderlijke, korte hoofdstukjes over een keur aan onderwerpen, geven bovendien veel lezenswaardige informatie over alles wat hier bij de begraafcultuur kwam kijken. Leden van Vereniging De Terebinth kunnen dit boek met 5 euro korting bestellen, via de website van de Friese Pers Boekrij (www.noordboekwinkel.nl) met als kortingscode Terebinth2016. Het kost dan geen € 39,95 maar € 34,95.

VERZAMELBOEK OVER ZORGVLIED

Vijf jaar geleden verscheen *Wandelen over Zorgvlied*, een wandelroute met beschrijving van grafmonumenten over deze fraaie oude dodenakker aan de Amstel in Amsterdam. Van dezelfde auteurs is nu het boek *Geheimen van Zorgvlied* gepubliceerd, dit keer in eigen beheer.

Het verschil is opvallend: het nieuwe boek is minder fraai uitgevoerd, de foto's meestal niet in kleur en de opmaak is weinig inspirerend. In deze uitgave geen aandacht voor de vele beroemdheden die op Zorgvlied begraven liggen, maar beschrijvingen van negentien opmerkelijke overledenen uit de periode 1810 tot 1938. Onder hen Tjitte en Jannetta Jonker, oprichters van de vereniging Hulp voor Onbehuisden, Alexander Heldring, directeur van het *Algemeen Handelsblad* en Friedrich Utermöhlen, uitvinder van het snelverband.

Hiermee was nog geen boek gevuld, hebben de auteurs misschien gedacht. Een blik op de inhoudsopgave levert verder hoofdstukjes op over: Kautsch op Zorgvlied, KLM-vliegcrampen, Nooit Dor, Dertig bijzondere bomen, Zinken kist en Steensoorten. Heinrich Kautsch (1895-1943) blijkt een

beroemde Boheemse graveur te zijn die werkte in de stijl van de *art nouveau*. Op Zorgvlied zijn drie bas-reliëfs van hem te vinden. In *Geheimen van Zorgvlied* staan zwart-witfoto's met een korte tekst over deze funeraire kunstwerken. Jammer dat de presentatie weinig aantrekkelijk oogt. Vervolgens worden de graven van slacht-

offers van KLM-vliegcrampen behandeld, onder het vreemde kopje *Vliegcrampen op Zorgvlied*. Bedoeld wordt dat slachtoffers van de genoemde vliegcrampen hier begraven zijn. Een slordigheid valt in het oog: de Kwikstaart was in 1935 op weg naar Malmö, dat in Denemarken zou liggen (p. 73). Eindredactie zou het boek goed gedaan hebben.

Geheimen van Zorgvlied is een verzamelboek van onderwerpen die een relatie met Zorgvlied hebben, maar die onderling te weinig verband vertonen. Terwijl de route langs verschillende steensoorten op Zorgvlied juist heel aardig is, een aspect van grafmonumenten waar weinig aandacht voor is.

Liesbeth Vermeulen

M. Bergen en I. Clement, *Geheimen van Zorgvlied* (Amsterdam: Bergen & Clement Publishing), 2015, ISBN 978-90-877800-6-7, 182 blz., € 22,50).

M. Bergen en I. Clement, *Wandelen over Zorgvlied* (Amersfoort: Klapwijk en Keijzers Uitgevers, 2010, ISBN 978-94-902172-6-6, 192 blz., € 22,50, inmiddels toe aan de derde druk).

Fotoreportage

De Noorderbegraafplaats en Zuiderhof in Hilversum, ontworpen door architect W.M. Dudok. Foto's Bert Pierik

Funeraire cultuur in het buitenland

Pracht en praal in India

Graf met toegangspoort van Hendrik Adriaen Reede.

In de loop der eeuwen hebben joodse immigranten en recenter ondermeer Molukkers en moslims hun stempel gedrukt op de funeraire cultuur in Nederland. Omgekeerd hebben ook Nederlanders in andere landen funeraire sporen nagelaten. In deze jaargang een serie over Nederlands funerair erfgoed in het buitenland. Wat is er van over en hoe beïnvloedden vestigingslanden onze funeraire gewoonten? De reeks start in India¹.

In 1492 ontdekte Columbus Amerika. Dit was echter niet de bedoeling, maar door het uiteenvallen van het Mongoolse Rijk was handel met Azië over land gevaarlijk geworden. Dankzij de theorie dat de aarde rond was, ontstond het idee om over zee naar Azië te reizen. De eerste Europeanen die dit probeerden, waren Portugezen. Zij voeren om Afrika en bereikten zo India. In opdracht van Spanje probeerde Columbus vervolgens via de westelijke route naar Azië te varen. Hij kwam aan in Amerika.

VOC en WIC

Toen de Republiek eind zestiende eeuw vorm kreeg, gingen ook de Nederlanders op ontdekkingsreis. Bekend is de tocht van Barentsz en Heemskerk die via de noordelijke route naar Azië wilden varen. Hun zeereis strandde in 1596 op Nova Zembla. Begin zeventiende eeuw reorganiseerde de Republiek de handelsreizen. De in 1602

opgerichte Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) richtte zich op Zuid-Afrika en Azië, de in 1621 gestichte West-Indische Compagnie (WIC) voer op West-Afrika en Amerika. Georganiseerd in compagnieën konden kooplieden met bewapende schepen handelsposten veroveren op Portugal en op Spanje, waarmee de Republiek de Tachtigjarige Oorlog uitvocht. Indië werd het belangrijkste handelsgebied van de VOC.

Leven en sterven in India

Het noorden van India viel onder het moslimse Mogolrijk; Hindoe vorsten heersten in het zuiden. Langs de kust bezaten de Portugezen handelsposten. Na verovering van

¹ Voor deze tekst is gebruik gemaakt van M. Peters en F. André de la Porte, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam, 2002).

deze factorijen verhandelde de VOC in Surat aan de westkust en Coromandel in het oosten met name katoentjes tegen specerijen uit de Molukken. Daarnaast was er veel privéhandel en corruptie. In 1684 werd Hendrik Adriaen Reede tot Drakesteyn naar India gestuurd om op te treden tegen deze uitwassen. Hij liet kooplui gevangen zetten, maar zijn strafexpeditie stokte toen hij tijdens een reis in 1691 plotseling overleed. Het gerucht ging dat benaadden hem hadden vergiftigd. Sectie wees echter uit dat Reede aan een darmontsteking was overleden. In India stierven veel Nederlanders voortijdig. Door gebrekkige hygiëne, onvoldoende medische kennis en sterfte onder kraamvrouwen en kinderen was de gemiddelde leeftijd in Europa al laag, hier was dit nog vele malen erger. Geweld en tropische ziekten maakten het leven extra zwaar. Terwijl hindoes hun doden cremeren en moslims hun doden begraven, werden Nederlandse gestorvenen ter aarde besteld. Vanwege het tropische klimaat gebeurde dat binnen vierentwintig uur. Stierf een gouverneur of een opperkoopman, dan had de begrafenis, meer nog dan in de Republiek, plaats met pracht en praal. Met dit vertoon imponeerde men de inheemse vorsten en de Engelsen en onderstreepte men het Nederlandse gezag.

Zerken

Aan de westkust werden overledenen wel in kerken begraven. Aan de oostkust gebeurde dat niet, mogelijk omdat de kleine gebouwen hiervoor ongeschikt waren. De begraafplaatsen lagen in of buiten de handelsposten. Zij waren onmuurd om het vee te weren. Op de graven voor het lagere personeel kwamen onbeduidende gedenktekens te staan. Hiervan is niets over. Gedenktekens voor voorname personen zijn wel bewaard. Deze graftekens bestonden eerst uit zerken van natuursteen, dat werd gedolven in het kustgebied van de Coromandel. In het begin werden die nog niet bewerkt voor vaklieden. Dat valt op te maken uit het opvullen van alle ruimte, het afkorten van woorden en het ontbreken van versieringen. Dit is bijvoorbeeld te zien in Paleacatta. Deze oude buitenbegraafplaats werd eerst gebruikt door de Portugezen. Er zijn hier nog zerken met Portugese opschriften.

De sobere uitstraling verdween met de komst van steenen beeldhouwers uit de Republiek en andere Europese landen. Zij gingen teksten uitmeten en centreren. Op de zerken werd weinig *memento mori* symboliek aangebracht. Wel lieten steenhouders zich inspireren door de versieringen met bloemen en planten, die moslims op gebouwen aanbrachten. De door kooplui ontworpen heraldiek hakten de vaklui ook uit. Toen een steenhouwer de letters en versieringen in 1670 niet verdiepte maar verhoogd uithakte, nam vrijwel iedereen dit over.

Mausolea

In de loop van de zeventiende eeuw verzezen er, geïnspireerd door de moslimse grafcultuur, tombes in de vorm van een doodkist. Er werden ook tombes op pilaren gemaakt en piramides of obeliskken. Bijzonder zijn de graven die door een koepel worden overwelfd. Deze zijn geïnspireerd door de islamitische en hindoeïstische bouwkunst.

Een imponerend voorbeeld is te vinden op de begraafplaats in Surat. Daar staat het praalgraf voor Reede. Er vanuit gaande dat hij een gedenkteken van koninklijke allure verdiende, gaf zijn vrouw opdracht voor dit bouwwerk in de veronderstelling dat de VOC de kosten zou dragen. De compagnie betaalde echter alleen het onderhoud.

Teloorgang

De Engelse oorlogen aan het eind van de achttiende eeuw luidden de teloorgang in van de VOC. De achteruitgang van de grafcultuur hield gelijke tred met de economische neergang. In 1825 kwam er een einde aan de Nederlandse aanwezigheid in India. In de loop der tijd verdween veel Nederlands funerair erfgoed. Dat kwam door de armoede, de bevolkingsgroei, onwetendheid en gebrek aan historisch besef. Tijdens de opkomst van het Indiase nationalisme in de jaren twintig van de vorige eeuw deed juist weerzin jegens de rundvlees etende imperialisten het funeraire erfgoed geen goed. Tegenwoordig worden zerken gebruikt om er was op droog te slaan en currie fijn te malen. Begraafterreinen doen dienst als sportveld, school, winkelcentrum, cricketveld, zitplaats, toilet en vuilnisbelt. Niettemin is het nodige bewaard. Zo heeft een Nederlandse ingenieur ervoor gezorgd dat de begraafplaats van Paleacatta is opgeknapt. De rustplaatsen die de Archeological Survey of India onder haar beheer heeft, worden eveneens goed onderhouden.

Wim Cappers / Foto's Ferry André de la Porte

Zerk uit 1681 van het opperhoofd in Paleacatta, Albert van Weede, met een gedicht van stadgenoot Daniel Havart.

De Katholieke kerk en het funeraire erfgoed

Het grafmonument van de familie De Block op parochiebegraafplaats St. Joris in Eindhoven.

Als adviseurs van De Terebinth in de van oudsher katholieke regio Zuidoost Brabant hebben wij, Jeannette Goudsmit en ik, veel te maken gehad met katholieke begraafplaatsen. Bladerend door de lijst van adviezen en/of acties die wij in de loop der tijd hebben gegeven of gevoerd, is er een duidelijke driedeling aan te geven in de negatieve of positieve benadering van de funeraire cultuur. Van elke categorie volgen hieronder enkele cases uit het 'dagboek' van een Terebinthadviseur.

'Wat kost dat?' was het eerste wat de pastoor mij als adviseur van De Terebinth vroeg, toen ik hem in 2002 blij kwam melden dat het grafmonument van het 'kindsje de Block' op parochiebegraafplaats St. Joris in Eindhoven op de Rijksmonumentenlijst kwam. Dit bijzondere monument met een gisant van een driejarig meisje in een glazen kastje op het graf van de familie De Block was nodig aan restauratie toe, maar er gebeurde niets. Tot in 2008 een nieuwe beheerder met lede ogen de verloedering van het monument (en de begraafplaats) zag en advies vroeg. Na twee jaar pogingen iets van de grond te krijgen was het resultaat: 'de pastoor wil geen prioriteit geven aan begraafplaatszaken'; de beheerder verving op eigen initiatief een kapot ruitje en bracht rond het monument een ketting aan met bordje 'betreden der graven op eigen risico'.

Conservatieve pastoors en starre kerkbestuurders

Het zijn meestal de conservatieve pastoors of kerkbestuurders, die geen belang stellen in funerair erfgoed:

1998

Vaak spelen financiën een rol. Als de grafrechten niet verlengd worden, kan het graf opnieuw worden uitgegeven. Daar is niet altijd begrip voor op te brengen. In Leende hebben wij alle instanties bewogen om 'het mooie plaatje van een katholieke plattelandsbegraafplaats uit de eerste decennia van de twintigste eeuw' niet te verstoren door in dat grafveld 33 graftekens te verwijderen, terwijl men de grafplaatsen niet nodig had. Velen toonden begrip, maar

de grafstenen moesten verdwijnen, 'omdat er niet voor betaald wordt, terwijl ik wel betaal voor het graf van mijn zoon', aldus de voorzitter van het kerkhofbestuur.

2004

Het pastoraat staat voorop, stelde de nieuw benoemde pastoor van de St. Lambertusparochie in Helmond, daarmee in één klap twee vergevorderde projecten van tafel vengend: een expositie tijdens de Open Monumentendagen 2005 op en rond de begraafplaats en de uitwerking van een PIOBB (Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen). Beide projecten waren geïnitieerd door een enthousiaste kerkbestuurder, die na de afwijzing direct opstapte, gevolgd door de werkgroep.

2006

In Waalwijk kwam in parochie St. Jan veel verzet tegen het dictatoriaal optreden van de nieuwe pastoor: bestuursleden, koorleden en vrijwilligers stapten op, parochianen organiseerden elders gebedsdiensten en toen de pastoor het in zijn ogen 'rommelige' kerkhof wilde herinrichten door bomen en coniferen te laten kappen, kwam er een grootschalig protest. Alle adviezen negerend, ook die van De Terebinth, ging de kaalslag gewoon door.

De gemeente: monumentenzorg of overname

Waar parochies niet of nauwelijks initiatief of interesse voor het funerair erfgoed tonen, kan de gemeente via monumentenzorg een belangrijke rol spelen:

1998

Met ruim driehonderd rijks- en gemeentelijke monumenten heeft Oirschot de grootste 'monumentendichtheid' van Nederland. In 1998 hebben we met de ambtenaar monumentenzorg een ronde gedaan langs alle begraafplaatsen in de gemeente om een globale inventarisatie en waardestelling van het funerair erfgoed te maken. Nu telt de gemeente twintig funeraire rijksmonumenten.

2000

In Gemert bestond een goede samenwerking tussen parochie, gemeente, heemkundekring en De Terebinth, toen de gemeente op kerkhof St. Jan Onthoofding bij de aanwijzing van twintig objecten tot rijksmonument als 'extraatje' ook grafmonumenten op de gemeentelijke monumentenlijst wilde plaatsen. Dat plan behelsde de reconstructie van de oude neogotische opzet van de begraafplaats. Dat hield in een zichtas tussen altaar en Calvarieberg, paden in de vorm van een Lotharings kruis, alle graven georiënteerd op het Oosten, de pastoorsgraven rechts van het Mariabeeld en kindergraven rond een engel.

2006

Met de inwijding van de herstelde dodenlantaarn werd het project R.K. Begraafplaats St. Willibrordus in Deurne, eigendom van de gemeente, afgerond. Een goede samenwerking tussen de heemkundekring en De Terebinth heeft de (goe)gemeente ervan kunnen overtuigen om niet rigoureuus graftekens te ruimen, maar het geheel te conserveren en te monumentaliseren als een *enclos paroissial* van kerk, kerkhofmuur en kerkhof.

Mensen met een funerair hart voor de zaak

Als noch parochie noch gemeente initiatieven nemen tot het behoud, zijn er altijd nog mogelijkheden of mensen met een funerair hart, die voor 'redding' kunnen zorgen:

1987

Het Sint Catharinakerkhof in Eindhoven werd in 1987 overgenomen door een stichting, die er weer een bloeiende en aantrekkelijke begraafplaats van heeft gemaakt, met veel aandacht voor funeraire cultuur. Er is een monumentale zone, waar de graven moeten blijven zoals zij zijn en er is een vrije zone, waar men naar eigen keuze een grafmonument mag plaatsen.

2005

Het kerkbestuur van de katholieke begraafplaats in Helenaveen diende in 2005 een verzoek in om 48 graftekens te mogen verwijderen. Omdat de begraafplaats een gemeentelijk monument is, moest het Deurnese gemeentebestuur toestemming verlenen.

In een vergadering van de monumentencommissie pleitten De Terebinth en de heemkundekring succesvol voor het behoud van het grafveld in zijn geheel. Uit de protestgroep ontstond de vereniging 'Memori', die waakt over het funeraire erfgoed en die als werkgroep de begraafplaats onderhoudt.

Tot slot: 2016

Hoe ziet de toekomst van katholieke begraafplaatsen eruit, nu er zoveel kerken sluiten? Parochies zijn autonoom in het beheer van hun kerken en begraafplaatsen. Wat doen zij? Ik sprak hierover met Frans van Hapert, coördinator van zes begraafplaatsen in Eindhoven.

In 2012 ging de katholieke kerk in Eindhoven over van elf parochies met achttien kerken en vijftien begraafplaatsen naar twee parochies: St. Petrus voor Eindhoven-noord en St. Joris voor Eindhoven-zuid. Ook de begraafplaatsen werden opgedeeld: zes in noord, vijf in zuid en vier kozen voor een stichtingsvorm. Een plan om de begraafplaatsen te verkopen, werd afgewezen, vooral omdat het een zekere bron van inkomsten is en tegenwoordig zelfs winstgevend. Dat komt ook omdat zij nu open staan voor iedereen die er begraven wil worden, los van welke gezindte dan ook; zo wil men ook in gesprek met moslims.

En hoe is de visie op de funeraire cultuur? Frans geeft toe dat er tot nu toe weinig of geen belangstelling was voor het funeraire erfgoed, maar gaandeweg komt daar meer oog voor. Er moeten criteria worden vastgesteld bij het ruimen en als te behouden graftekens niet *in situ* kunnen blijven, moeten ze naar een andere plek op de begraafplaats worden overgebracht. En hij heeft nog veel meer plannen om de begraafplaats(en) aantrekkelijker te maken, interessante plannen...

Rindert Brouwer / Foto's: Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer ©Terre Aarde

Grafveld op het kerkhof St. Petrus Banden te Leende vóór en na ruiming.

PIONIERS: FRANS RENSSSEN

De Terebinth bestaat in 2016 dertig jaar. Tijd voor een terugblik op de geschiedenis van de vereniging om onze visie op de toekomst te scherpen aan het verleden. We doen dat via een aantal gesprekken met mensen van het eerste uur. Om te beginnen komt Frans Renssen aan het woord.

Aan het eind van ons gesprek is Frans Renssen helemaal verdiept geraakt in de paperassen die de tafel inmiddels bedekken: foto's van de oprichtingsvergadering, de oprichtingsakte uit 1986, notulen van vergaderingen, etc. Een volle ordner trekt hem het verleden in. Namen zijn weerbarstig, maar wat de essentie aangaat, laat zijn geheugen hem volstrekt niet in de steek.

WEDEROPBOUW

Hoe is zijn interesse in de funeraire cultuur begonnen? 'Ik woonde tot 1960 in Heemstede en las in de krant dat de begraafplaats van Zandvoort geruimd zou worden. Ik ben daar gaan kijken en het idee dat je een begraafplaats zomaar opruimt alleen omdat je op die plek huizen wilt neerzetten, stond mij enorm tegen. Jaren later woonde ik als boekhandelaar in Groningen en daar kwam ik Maartje Nelemans tegen, die biologie studeerde en in 1986 het secretariaat van de stichting op zich nam. Wij reisden dan samen naar de Randstad, want de vergaderingen waren in het westen – de oprichtingsvergadering was in Utrecht. Joop Hattinga Verschure, hoogleraar sociale geneeskunde in Utrecht, werd voorzitter. De overige aanwezigen waren Ruurd van Bruggen, de Utrechtse directeur algemene begraafplaatsen, plus dominee Marinus van den Berg, kunsthistorica Seya Dalderup, Gert-Jan Korte, de Haagse directeur algemene begraafplaatsen, kunstenaar Huub Kortekaas, die het logo van De Terebinth ontwierp, met biologe Maartje Nelemans, Frans Renssen en Meindert Stokroos, beleidsmedewerker Monumentenzorg in Amsterdam. Samen met Ruurd van Bruggen, vormde Hattinga Verschure een ijzersterk duo: hij voor de grote lijn en Van Bruggen voor het praktische werk. Ik zat ook in het bestuur; we waren met z'n tien. Helaas viel Ruurd van Bruggen al snel uit door een ernstige ziekte. Veel praktische taken werden toen door Wim Vlaanderen overgenomen.'

LANDELIJK

Na de oorlog moest alles wijken voor de nieuwbouw, ook begraafplaatsen. Daartegen kwam de Terebinth in verzet. Renssen: 'De opzet was dat we zelf die begraafplaatsen zouden overnemen en beheren. De Stichting Oude Groninger Kerken

Frans Renssen (91) thuis – verdiept in zijn Terebinth-verleden.

was ons voorbeeld. Wij wilden landelijk zoiets voor begraafplaatsen gaan doen. De stichting Terebinth werd opgericht op 2 september 1986, en op 23 mei 1991 werd de Terebinth een vereniging. Maar een vereniging moet actieve leden hebben. Sommige mensen waren een tijdje actief, maar om allerlei redenen haakten ze dan helaas toch weer af.'

RESULTATEN

Wat heeft De Terebinth bereikt? 'Er is een andere kijk op de begraafplaats als zodanig gekomen. Er zijn nu allerlei regels waardoor er niet meer zomaar geruimd kan worden. Er is interesse gekweekt bij de volgende generatie. Dat heeft De Terebinth mede veroorzaakt.' Minpunten ziet Renssen ook: de plannen waren altijd goed, maar vaak heeft het ontbroken aan de toepassing. De Terebinth heeft niet bereikt wat de bedoeling was: 'Die SOGK-mensen kenden elkaar allemaal al, via de universiteit, via allerlei culturele instellingen. Dat heb je landelijk niet. Die Groningers voelen zich een gemeenschap, die voelen zich vanuit het westen bedisseld en ze dachten: dit doen we zelf wel. Ja, dat zat 'm ook in de structuur... Wat de Groninger wil, dat willen ze in Zeeland niet per se.'

HEEMSCHUT

Eigenlijk moet De Terebinth zich nu spiegelen

aan Heemschut, meent Renssen. Die groep wordt door de overheid op waarde geschat. Ze worden door de gemeenten om advies gevraagd, en dat werkt goed. Dat is bij begraafplaatsen moeilijker volgens Renssen, dat hoort bij het einde van het leven en is daarom minder aantrekkelijk als doel dan al die vaak mooie oude gebouwen. De Terebinth kan, als geassocieerde stichting, naast andere gespecialiseerde stichtingen en verenigingen, zich volgens hem het beste scharen onder de hoede van de aloude algemene vereniging Heemschut wat betreft haar landelijke acties en voor haar eigen leden een apart vakblad met artikelen over funeraire onderwerpen en activiteiten handhaven. Heemschut wordt door gemeenten om advies gevraagd, en dat werkt. Dat is bij begraafplaatsen toch moeilijker, dat hoort meer bij het einde van het leven en is daarom minder aantrekkelijk als doel dan al die mooie oude gebouwen...

TOEKOMST

De vraag is wat De Terebinth nog te doen heeft? Renssen: 'Dat is het werk van Wim Vlaanderen en de andere regioadviseurs voortzetten. De praktische advisering rond de vraag: wat doe je met een oude begraafplaats?' En vooral: 'De Terebinth moet meer samen doen, meer netwerken, meer uitwisselen.'

Korrie Korevaart

VERENIGINGSNIEUWS: GOUDEN TEREBINTH

De Gouden Terebinth is de nationale, tweejaarlijkse prijs die door Vereniging De Terebinth wordt uitgereikt aan instanties of personen die zich uitzonderlijk hebben ingezet voor het behoud van onze funeraire cultuur. Op zaterdag 16 januari werd deze tijdens de nieuwjaarsreceptie voor het eerst uitgereikt, aan de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Volgens de jury heeft deze organisatie zich bijzonder ingezet voor het behoud van ons funerair erfgoed. De prijs bestaat uit een wisseltrofee, een oorkonde en een bedrag van duizend euro, te besteden aan een funerair doel.

Jur Bekooij van de Stichting Oude Groninger Kerken nam de prijs verheugd in ontvangst, in de goedgevulde aula van begraafplaats Tolsteeg in Utrecht. Hij was in gezelschap van Jacqueline de Milliano, directeur van de stichting Landschapsbeheer Groningen, waarmee de SOGK het project Kerken in het Groen uitvoerde. Bekooij had zich voorbereid, want een bestemming voor de cheque was al voorhanden: een werkdag voor alle betrokkenen van de stichting die zich met kerkhoven bezighouden. Namens de jury prees Willem Zieleman de

SOGK voor de pioniersrol die deze organisatie al veertig jaar vervult: 'Lang geleden hebben de Groningers de juiste toon gezet, en niet onbelangrijk, zij hebben ook volgehouden.'

IDENTITEIT

Vereniging De Terebinth wil met het uitreiken van de Gouden Terebinth personen en instellingen stimuleren zich in te spannen voor het behoud van de traditionele begraafplaats en ons funerair erfgoed in bredere zin. Graven en andere gedenkmunten vertellen immers over ons verleden en over onze identiteit.

Van de vijftien aanmeldingen had de voorbereidende werkgroep er drie genomineerd: de top drie waaruit de jury die middag de winnaar zou kiezen. De jury bestond uit Laura Cramwinckel, funerair specialist en verbonden aan het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover in Amsterdam, Piet Verhoeven, monumentendeskundige en voormalig hoofd Monumentenzorg bij de gemeente Alkmaar, en Willem Zieleman, groendeskundige en hoofd Tuindienst bij Paleis Het Loo.

De drie genomineerden waren de Stichting tot Instandhouding van Historische Begraaf-

plaatsen in Tiel e.o., de gemeente Aalten en de Stichting Oude Groninger Kerken. Tiel en Aalten gingen echter niet met lege handen naar huis; naast een oorkonde kregen zij een gouden treurwilg om op hun begraafplaats te planten.

NIEUWJAARSRECEPTIE

De uitreiking van de prijs was onderdeel van een geslaagde Nieuwjaarsbijeenkomst. Zo hield Janne Kok van het Utrechts Archief een boeiende lezing getiteld *Utrechtse zielen*, over begraven en begraafplaatsen in Utrecht. Janne begon in 3000 voor Christus en eindigde met een beschrijving van de huidige Utrechtse begraafplaatsen, met de nadruk op Soestbergen (1830), Kovelswade (1904), Tolsteeg (1931) en begraafplaats en crematorium Daelwijck (1967/1971). Allemaal 'een oord van rust en nadenken, belangrijke plaatsen in de stad.' Onder het genot van een drankje en verscheidene heerlijke hapjes werd er nog geruime tijd nagepraat.

Liesbeth Vermeulen / Foto Bert Pierik

Zie voor de Gouden Terebinth en het juryrapport: terebinth.nl

De winnaar Stichting Oude Groninger Kerken ontvangt de Gouden Terebinth. V.l.n.r.: Jur Bekooij, bouwkundige van de SOGK, Jacqueline de Milliano, directeur van de stichting Landschapsbeheer Groningen, Bartho Hendriksen, voorzitter van De Terebinth en Willem Zieleman, jurylid. Foto Bert Pierik

de Gouden Terebinth

Successen van de kandidaten

Tallose traditionele begraafplaatsen worden in hun bestaan bedreigd. Zij worden gesloten, raken in verval of dreigen te verdwijnen. Maar niet overal. Er zijn organisaties en mensen die zich inzetten voor het beheer en behoud van onze funeraire cultuur, zoals alle vijftien kandidaten voor de Gouden Terebinth hebben laten zien. Hoe ging de voorbereidende werkgroep, die bestond uit Anita van Breugel, Korrie Kovervaart en Annette de Vos, bij de beoordeling in zijn werk?

Twaalf succesverhalen

Behalve de genomineerden waren negen organisaties en begraafplaatsen aangemeld: de Vereniging Memori (Hellenaveen), de Stichting De Oude Begraafplaats (Gouda), de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg (Leiden), de Joodse Begraafplaats Zeeburg (Amsterdam), de R.K. Begraafplaats (Bussum), de Stichting tot behoud van de Oude Begraafplaats Naarden, de Stichting In Paradisum (Nijmegen), de werkgroep Hôf en Toer (Huizum) en Begraafplaats Bergklooster (Zwolle). Verder dong naast de gemeente Aalten (zie p. 22) ook Krimpenerwaard mee. Ten slotte waren twee personen aangemeld: Kees Moerings en Harrie Boelé.

Criteria voor de nominatie

De werkgroep heeft in eerste instantie bekeken of de aanmeldingen aan de formele criteria voldeden. Daarna beoordeelde zij de activiteiten aan de hand van zes inhoudelijke criteria. De aandacht voor restauratie/onderhoud en het veiligstellen van het erfgoed voor de toekomst wogen bij het oordeel zwaar.

Het eerste criterium is dat een begraafplaats of kerkhof niet alleen wordt gerestaureerd, maar ook een toekomstbestendige inbedding krijgt, in de vorm van een goede herbestemming. Bijvoorbeeld: weer is opengesteld als begraafplaats, als wandelpark wordt gebruikt of fungeert als podium voor muziek- en toneelvoorstellingen of exposities.

Beheer en behoud zijn gebaat bij betrokkenheid van de naaste omgeving. Het tweede criterium was daarom: is de buurt, de wijk, bij de activiteiten betrokken? En daarmee hangt het derde criterium samen: is er geïnvesteerd in contact met een eigenaar, met de overheid?

Het vierde aandachtspunt was de bekendheid die het project wist te krijgen: is er sprake van een effectieve voor-

Ontwerp voor het grafmonument voor Anna Barbara van Meerten-Schilperoort. Tekening Peter Overkamp (www.goudanatuursteen.nl)

lichting/pr, bijvoorbeeld via een website, rondleidingen, dvd's of publicaties?

Het vijfde criterium is de betrokkenheid van een brede groep: zijn het vooral vrijwilligers die het project dragen, althans: is er een goede mix van professionele krachten en andere, deskundige deelnemers? En ten slotte: worden er ook jongeren bij het project betrokken?

Optellen en aftrekken?

Deze criteria suggereren ten onrechte dat het ging om een simpele zaak. Dat was het niet, want de kandidaten waren bepaald niet eenvormig en dat was ook niet de bedoeling: organisaties, groepen en individuen konden allemaal meedingen. De werkgroep vertaalde de criteria dus ook naar de acties van eenlingen, overheden, etc.

Uitgangspunt was: het veiligstellen van ons funerair erfgoed. Of het nu om veel of weinig betrokkenen ging, de werkgroep stelde kwaliteit boven kwantiteit, waarbij ook visie (zie het eerste criterium) en invloed (zie het vierde criterium, inclusief de voorbeeldfunctie) zijn beoordeeld.

Wat de werkgroep trof

Onder de twaalf kandidaten vielen drie kleinere projecten op: Bergklooster in Zwolle, Kees Moerings in Gouda en de gemeente Krimpenerwaard. In *Terebinth* 3 van 2015 kreeg Bergklooster al speciale aandacht vanwege de restauratie van een bijzondere grafsteen uit 1540. Een mooi project, dat geen grote groep vrijwilligers bezighield, maar wel laat zien wat een begraafplaats kan bijdragen aan het behoud van historische grafmonumenten.

Kees Moerings nam in Gouda het initiatief tot het plaatsen van een grafsteen voor Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), in haar dagen een landelijk vermaard schrijfster, pedagoge en feministe. De steen zorgde voor veel belangstelling voor de oude begraaf-

plaats. Dit initiatief illustreert hoe een nieuwe steen de aandacht kan vestigen op het vergeten verleden, dat zo weer onderdeel van het hier en nu wordt.

Dat laatste geldt ook voor de restauratie van het grafmonument van de familie Groeneveld op de gemeentelijke begraafplaats aan de Molenweg in Krimpen aan de Lek, met houten hekwerk en gietijzeren spijlen. Dit type monumenten verdient meer aandacht.

Klassieke begraafplaatsen

De begraafplaats in Gouda, Groenesteeg in Leiden, de oude R.K. begraafplaats te Bussum, Memori in Helenaveen, In Paradisum in Nijmegen, de werkgroep Hof & Toer in Huizum en de Oude Begraafplaats Naarden werken allemaal aan de toekomst van hun historische dodenakkers via onderzoek, rondleidingen, restauraties, websites, manifestaties, publicaties etc. Groenesteeg is een extra vermelding waard vanwege het boek *Parel van het Leidse Singelpark*, dat ook veel praktische tips voor restauratie en onderhoud biedt (zie *Terebinth 3* van 2015). Het is duidelijk dat de instandhouding van historische grafmonumenten met name afhangt van dit type vrijwilligerswerk.

Actieve groepen en personen

Voorbeelden van wat er voor iedereen valt te doen, zijn er genoeg bij de twaalf kandidaten. De werkgroep was onder de indruk van wat de Stichting Eerherstel Joodse Be-

graafplaats Zeeburg heeft bereikt (zie ook *Terebinth 4* van 2014). Haar werk had een aanmelding van meer niveau verdiend; hopelijk komt dat over twee jaar wel goed uit de verf.

Naast Moerings was er nog een persoon aangemeld: Harrie Boelé, beheerder van begraafplaats Kleverlaan in Haarlem, die daar al bijna veertig jaar werkt. Het kan dan honderd keer je baan zijn, maar als elke beheerder een taakopvatting had als Boelé, zouden de meeste problemen van beheer en behoud van de klassieke begraafplaats al lang de wereld uit zijn. Mede vanwege zijn aandacht voor de geschiedenis van Kleverlaan, is hij een waardig ambassadeur van het behoud van ons funerair erfgoed.

Met het oog op 2018

De Terebinth wil met het uitreiken van de Gouden Terebinth personen en instellingen stimuleren zich in te spannen voor het behoud van de traditionele begraafplaats en ons funerair erfgoed in bredere zin. Graven en andere gedenkmunumenten vertellen immers over ons verleden en over onze identiteit. Zij horen net zo bij onze geschiedenis als molens, kerken en kastelen. Aandacht voor oude grafmonumenten brengt die geschiedenis weer tot leven. Ook daarom moedigen wij iedereen aan nu al rekening te houden met de kandidaatstelling voor de tweede uitreiking van de Gouden Terebinth in 2018!

[Korrie Korevaart](#)

Graf op de gemeentelijke begraafplaats in Krimpen aan de Lek met een houten hekwerk en gietijzeren spijlen. Foto Bureau Helsdingen, Vianen

Aalten koestert funerair erfgoed

Het toegangshek tot de Joodse begraafplaats in Dinxperlo. Foto Roel Walta

Ze hipt van zerk naar zerk en lijkt een niet te stoppen spraakwerval, maar de anekdotes vervelen geen moment. Het Gelderse dorp Aalten van na 1830 krijgt kleur en komt tot leven. Sfeervolle verhalen over notarissen, fabrikanten, dominees en gewone burgers passeren de revue. Welkom in de wereld van gids Rietje de Boer op de Algemene Begraafplaats aan de Varsseveldsestraatweg.

Rietje de Boer (65) geeft voor de VVV rondwandelingen door de oude dorpskom en op de oudste begraafplaats van deze Achterhoekse gemeente. Het oudste nog traceerbare graf geeft als sterfjaar 1836. Het gaat om een zekere Vaags, een plaatselijk veel voorkomende naam. De Vaagsen verdienden hun sporen in de hoornindustrie, producten gemaakt van horens van hoefdieren, en veel later als restaurateurs van historische molens.

Vast in Rietjes route zitten de graven in het predikantenhoekje links naast de ingang en een naamloos graf met liggende zerk uit 1838 in de omgeving van het neogotische baarhuisje. Op die zerk de nieuwsgierig makende zinsnede 'hier was hij een vreemdeling, doch elders bij velen bemind'. Een tekst die beklijft en daarom door Rietje bij elke rondleiding wordt aangehaald. 'Ik vind het zulke mooie woorden dat elke bezoeker ze moet kunnen blijven lezen.' Zij geeft haar toelichting inhoud door voorzichtig het mos weg te vegen dat de steen heeft overwoekerd. 'Daar blijf je mee bezig. De natuur doet z'n werk, ik ook.' Het gemeentebestuur van Aalten (27.000 inwoners) wil voor alles begraafplaatsen een vaste, natuurlijke plaats geven in de samenleving. Dat doet de gemeente samen met organisaties, particulieren en veel vrijwilligers. Beschrijving en bescherming van de cultuurhistorisch waardevolle

gedeelten gaan hand in hand met herstel, onderhoud, herdenkingen, uitgebreide voorlichting en het leggen van verbindingen tussen funerair erfgoed en andere beleids-terreinen. Ook zijn er lesbrieven voor het onderwijs.

Genomineerd voor de Gouden Terebinth

De landelijke erfgoedvereniging Heemschut was hier zo onder de indruk van de beleving van het funeraire erfgoed, dat Aalten werd voorgedragen voor de Gouden Terebinth. Aalten kreeg niet de hoofdprijs, maar hoorde wel bij de drie genomineerden. Volgens Heemschut heeft Aalten zich in een lange reeks van jaren onderscheiden door een goede en zorgvuldige omgang met haar funeraire erfgoed. Aalten heeft, zegt Heemschut, ook in dit opzicht het monumentenhart op de goede plaats.

Het eerbetoon doet Rietje goed. Als geboren en getogen Aaltense is zij met name aan de Varsseveldsestraatweg kind aan huis. 'Ik vond geschiedenis het mooiste vak op school en hier ligt een groot deel van de historie van Aalten. Ik word er elke keer weer door geraakt.' Zij vertelt over de *founding fathers* van de Aaltense hoornindustrie die, net als de textielabrikanten, de gemeente niet alleen opstootten in de vaart der volkeren, maar ook werkgevers waren met een sociaal gezicht. Rietje noemt als voorbeeld

de familie Manschot, die een laatste rustplaats kreeg binnen een gietijzeren hek met Jugendstil-krullen. ‘Op zich al een monument, maar tijdens de vervaardiging in de stijl van die tijd nooit als zodanig bedoeld. Dat hek was een afscheiding van het dodenrijk. Wat daar binnen lag, mocht je niet betreden.’

De geschiedenis van de hoornindustrie mag wat haar betreft wel wat meer aandacht van buiten de Achterhoek krijgen. ‘Aalten was de enige plaats in Nederland waar producten werden gemaakt van buffelhoorn, zoals pijpen, kammen, knopen, seinfuitjes voor de spoorwegen en messenheften. Toen de kunststof zijn intrede deed, was het gedaan met dit prachtige ambacht.’

De begraafplaats is een gemeentelijk monument. Deze heeft tegenwoordig de functie van stiltepark. Voor de oudere bewoners van de omliggende appartementen is een verhard voetpad aangelegd.

Dinxperlo

Een net zo enthousiast verteller als Rietje is vrijwilliger Bertus Hengeveld (75) uit Dinxperlo. Met een vast ploegje van de werkgroep Dinxpers Belang werden in 2013 de handen uit de mouwen gestoken op de Joodse begraafplaats aan de Meniststraat. De renovatie maakte van een stukje wildernis weer een alomt gerespecteerde dodenakker met veel zichtbare historie. Bijzonder is de inbreng van de jeugd. Scholieren van Schaersvoorde hielpen bij het onkruid wieden en, onder deskundige begeleiding, het schoonmaken van de graven. Dinxpers Belang werd voor haar activiteiten beloond met de Monumentenprijs 2013. Ook Bertus geeft rondleidingen. Aansprekend zijn die voor de brugklassen van Schaersvoorde en, dat was een proefballonnetje, de hoogste klas van het basisonderwijs in buurtschap De Heurne. Hengeveld zou het aantal

basisscholen voor de rondleidingen graag willen uitbreiden. ‘Het moet worden ingepast in het lesrooster, maar de interesse is er.’

Vast onderdeel in de rondleiding is het Joodse monument aan de Kwikkelstraat met de namen van 43 Joodse inwoners die in de Tweede Wereldoorlog werden afgevoerd en omkwamen in de concentratiekampen. ‘Tegenover het monument stond vroeger de synagoge, die in de oorlog is verwoest.’ Bertus merkt dat de scholieren onder de indruk zijn van wat er allemaal is gebeurd. ‘Sommigen wisten niet eens dat die begraafplaats er is. Toen enkele kinderen de Hebreeuwse teksten op de stenen zagen, dachten ze dat het Chinees was.’

In zijn verhalen betreft Bertus altijd de bijzondere grenssituatie van Dinxperlo, waar de ene kant van de straat Nederlands is en de andere Duits. ‘Door die ligging kwamen er in de jaren dertig van de vorige eeuw veel Joodse vluchtelingen uit Duitsland naar Dinxperlo.’ De opvang is onverbreekbaar verbonden met de naam van burgemeester Verbeek, die door de Nederlandse overheid oneervol werd ontslagen omdat hij de vluchtelingen uit het toen nog bevriende nazi-Duitsland al te ruimhartig voorzag van verblijfsvergunningen en identiteitspapieren. Verbeek kreeg in 1990 bij koninklijk besluit alsnog eerherstel en de naam van de Mr. Verbeekstraat in Dinxperlo werd gewijzigd in Burgemeester Mr. Verbeekstraat.

Op deze begraafplaats ligt het zevenjarige dochtertje van de familie Prins, een familie die de werkgelegenheid een boost gaf met de verplaatsing van hun tapijtfabriek van Deventer naar Dinxperlo. Die heeft in sociaal-maatschappelijk opzicht veel voor de Dinxper gemeenschap gedaan.

Rob Lureman

oud-lid van de monumentencommissie van Aalten

Wethouder Ted Kok en Rietje de Boer planten de gouden treurwilg op de Algemene Begraafplaats in Aalten. Foto Ingrid Onk

UIT HET VELD: NICOLIEN VAN VROONHOVEN

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funeraire erfgoed. Aan het woord is Nicolien van Vroonhoven, wethouder in Hilversum met in haar portefeuille de gemeentelijke begraafplaatsen.

Aanleiding voor het gesprek is het Dudokjaar in Hilversum, honderd jaar geleden begon Willem M. Dudok bij die gemeente (zie p. 4 en 12). Eind 2015 startte de verbouwing van begraafplaats Zuiderhof, waar een crematorium komt.

IS HET CREMATORIUM EEN LANG GEKOESTERDE WENS VAN INWONERS?

‘Een crematorium werd zeker als een gemis ervaren. In de nabije omgeving is zo’n voorziening niet, inwoners moeten naar Bilthoven of Amersfoort. De wens om hier gecremeerd te worden was er echt. Als gemeente willen we dit aanbieden, we hebben een paar prachtige begraafplaatsen waarvan de inkomsten echter

ontzettend teruglopen. Er wordt veel minder begraven.’

WAAROM IS GEKOZEN VOOR ZUIDERHOF?

‘We hebben alles bekeken en afgevinkt en Zuiderhof bleek de beste optie. De oven kan hier vrij eenvoudig in een bestaand gebouw geplaatst worden. Ook was het mooi dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg positief adviseerde. Bijkomend voordeel is dat straks alle drie de “galerijen” om het plein worden gebruikt, in plaats van nu één.’

HOE LASTIG IS HET OM HET CREMATORIUM IN TE PASSEN IN DE GEBOUWEN VAN DUDOK, EEN GEMEENTELIJK MONUMENT?

‘Eigenlijk valt dat mee. Vergeet niet dat Dudok ook al een crematorium in gedachten had en hier rekening mee hield bij zijn ontwerp. Leegstand zoals nu bij de beheerderswoning is funest. Op moderne wijze passen we de gebouwen aan aan deze tijd.’

IS DE BOUW VAN HET CREMATORIUM AANGEGREPEN OM ZUIDERHOF OP TE FRISSEN?

‘Zowel op de Noorderbegraafplaats als Zuiderhof is het park in heel goede conditie. Nu worden de gebouwen aangepakt en wordt de inrichting luxer. In een van de twee voormalige dienswoningen komt een condoleanceruimte met een prachtig uitzicht op de hei. Wie weet kan straks de koffiekamer hier ook op zondagmiddag open zijn. Een mooi voorbeeld is de brasserie op begraafplaats Buitenveldert in Amsterdam. Er komt een beheerstichting voor het crematorium en de overige functies. Als gemeente blijven we wel eigenaar maar willen we dit niet exploiteren. Het wordt niet uitbesteed, maar verhuurd.’

WAT VERWACHT U VAN DE VERNIEUWING? EEN TOENAME VAN HET AANTAL UITVAARTEN/BEGRAVINGEN/URNENBIJZETTINGEN?

‘We willen het kleinschalig houden, maximaal twee crematies per dag. Er leefde ook bezorgdheid in de buurt, voornamelijk vrees voor een voortdurende stoet zwarte auto’s, dat willen we niet. Wel komen er meer plekken voor asverstrooiing en meer opties voor asbestemming. De algemene begraafplaats aan de Bosdrift, een romantische oude begraafplaats, heeft ook een aula, die binnenkort wordt gerestaureerd. Hier zou een inpandig columbarium kunnen komen.’

Bij *Dudok100 jaar* lijken de door hem ontworpen begraafplaatsen wat vergeten te worden. Voor zover bekend maken zij geen deel uit van een fiets- of wandelroute, zijn er geen rondleidingen (bijvoorbeeld naar zijn graf op Zuiderhof) en de aula’s zouden op bepaalde tijden misschien geopend kunnen worden. ‘Het kan zijn dat voor de fietsroute de begraafplaatsen wat ver weg liggen. Op Open Monumentendag in september worden de aula’s heel druk bezocht. Ik zal de suggesties zeker meenemen.’

Liesbeth Vermeulen

Links Nicolien van Vroonhoven bij de start van de verbouwing van Zuiderhof. Foto Margôt Brakel

De Terebinth
VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

Terebinth XXX (2016-1) / ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor funeraire cultuur.

Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (beeldredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Contactgegevens redactie

Millerstraat 26-1
1077 ZE Amsterdam
T 020 6764024
E eindredacteur@terebinth.nl
W www.terebinth.nl
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
<https://twitter.com/deterebinth>

Lidmaatschap en donatie

Het lidmaatschap is in 2016 voor personen € 27,50, elke huisgenoot € 11,00 en organisaties € 80,-. Losse nummers kosten € 5,00 per exemplaar (inclusief verzendkosten). Donateurs die € 27,50 of meer betalen, krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Contactgegevens vereniging

Bureau Vereniging De Terebinth
Slotstraat 13-1
4101 BH Culemborg
T 0345 521132
E bureau@terebinth.nl
W www.terebinth.nl

Bestuur

Bartho Hendriksen (voorzitter)
Harry Schwing (penningmeester)
Joke van der Brug (secretaris)

© Niets uit onze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie